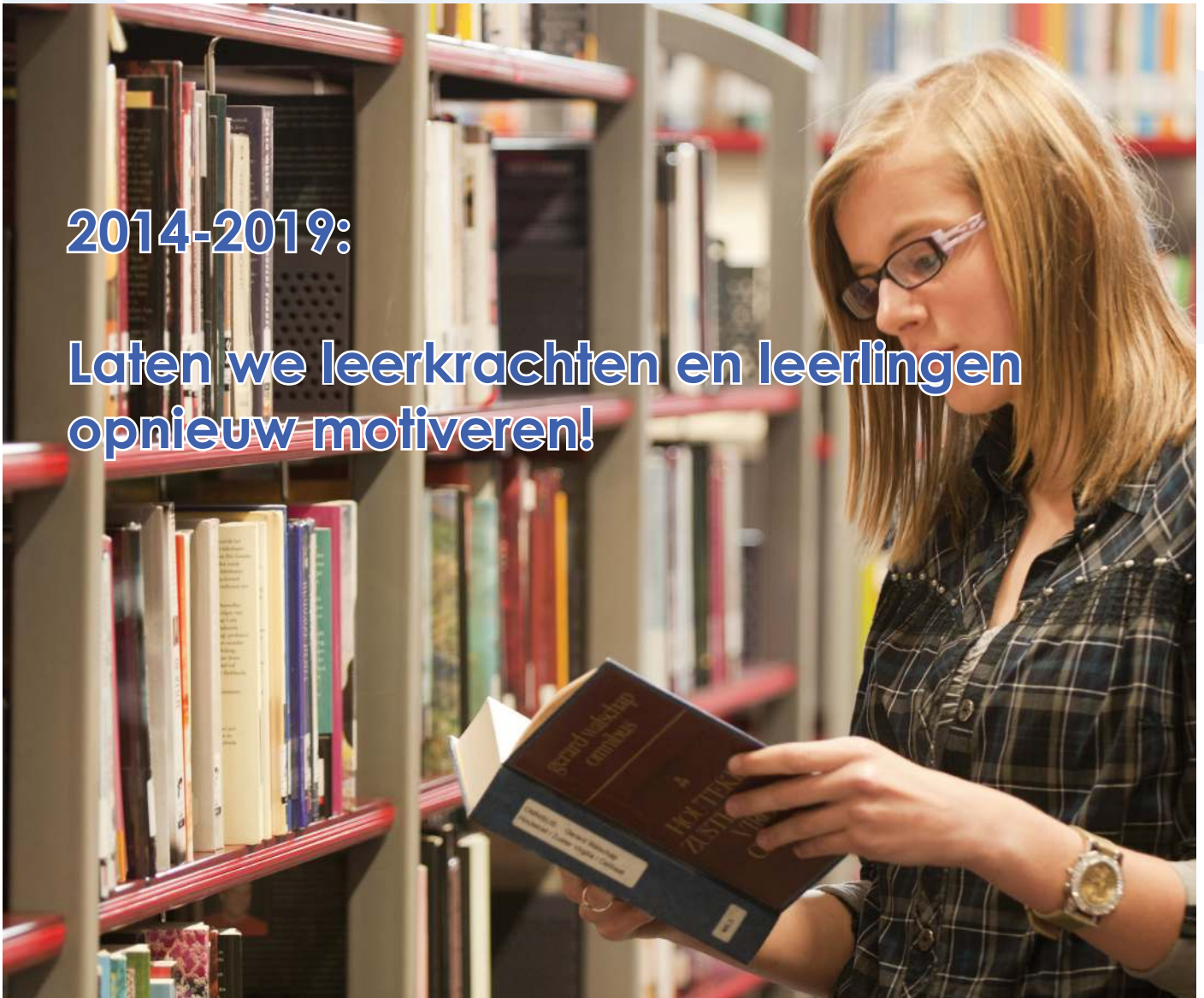

ITINERA INSTITUTE VERKIEZINGSREEKS 2014

2014-2019:

Laten we leerkrachten en leerlingen
opnieuw motiveren!

06 | 05 | 2014

ITINERA INSTITUTE

ONDERWIJS

Laat ons op de praktijk en op het terrein focussen: leerkrachten, directies, ouders en leerlingen

Wat zijn de politieke prioriteiten die het onderwerp zouden moeten zijn van de verkiezingsdebatten in de aanloop naar de volgende verkiezingen en die zouden moeten voorkomen op de lijstjes van de onderhandelaars na de verkiezingen? Dat is de aanpak van de reeks '2014-19: uit de loopgraven!', aan de hand waarvan *think tank* Itinera een constructieve bijdrage wil leveren aan de 'moeder aller verkiezingen'. Onze intentie is dus niet om een volledig overzicht te geven van alles wat de maatschappij nodig heeft, noch om exhaustieve agenda's voor te stellen in verband met ongeacht welke uitdaging. Onze bedoeling is *enkel en alleen* om, zonder omwegen, voorstellen te formuleren die volgens ons prioriteiten zijn die zo belangrijk zijn dat ze zouden moeten worden beschouwd als zaken waar we tijdens de volgende legislatuur eenvoudigweg niet omheen kunnen.

Onze aflevering rond onderwijs zoomt in op één van de onderbelichte deelaspecten van het onderwijsbeleid: de rol van leraren, scholen en ouders. Onderwijsdebat gaat vaak over structuren, processen en middelen. Dat is begrijpelijk en belangrijk. In wat volgt, laten we die klassieke discussies even terzijde. Onze bedoeling is niet een breedbeeld van onderwijsprioriteiten te schetsen. We focussen op de pedagogische invalshoek en op de realiteit in de klas en op het schoolplein. Daar liggen uiteindelijk de belangrijkste hefboomen voor verbetering.

Laten we ons toespitsen op de pedagogische praktijk, binnen een institutioneel kader dat de autonomie en de verantwoordelijkheid van de school bevordert als hefboom voor de kwaliteit en de valorisatie van de leerkracht. De klas is ook nauw verbonden met thuis: in onze veelzijdige samenleving is de steun van de ouders des te belangrijker.

Voorstel 1: Het blazoen oppoetsen van de lerarenopleiding en van het lerarenberoep

We moeten erover waken competente personen aan te trekken en te behouden in het lerarenberoep. Enerzijds moet het talent van de kandidaten worden gegarandeerd door een basisopleiding te geven die hen beter voorbereidt op het vak. Anderzijds moet het behoud van de leerkrachten worden verbeterd, in de eerste plaats door een betere pedagogische en administratieve omkadering van de beginnende leerkrachten. Dit houdt niet enkel weloverwogen politieke keuzes in om het sociale en professionele statuut van de leerkracht te verstevigen, maar ook een politieke afstand die een betere valorisatie moet toelaten van de 'human resources' binnen de scholen, die op dit vlak dan autonomer zouden kunnen werken.

Het percentage van leerkrachten dat het opgeeft aan het begin van hun loopbaan ligt in het onderwijs nog erg hoog. In de Franstalige Gemeenschap verlaat ongeveer 35% van de leerkrachten het beroep binnen de eerste vijf jaar. Meer dan de helft van hen kapt er al mee tijdens het eerste jaar. In Vlaanderen worden de statistieken beperkt tot de leerkrachten onder de 30 jaar die het beroep verlaten tijdens de eerste vijf jaar. Dit opgavepercentage loopt op tot 16,6% in het Vlaams Gewest: 12% in het kleuteronderwijs, 14% in het basisonderwijs en 22% in het secundair onderwijs.

De basisopleiding van de leerkrachten speelt een primordiale rol. Volgens tal van beginners bereidde deze opleiding hen niet voldoende voor op de 'echte wereld', schonk ze niet voldoende belang aan de praktijk, wordt er niet genoeg gewerkt aan de reflexiviteit van de toekomstige leerkrachten, zou ze gericht zijn op een aanpak met te bekrompen vaardigheden, en zou ze ook nog een lacune vertonen op vlak van het omgaan met leerlingen in moeilijkheden of zogenaamde 'moeilijke leerlingen'. Anderzijds werd inmiddels al erkend dat het opleidingsniveau van de nieuwe leerkrachten moet worden verbeterd om het vereiste kwaliteitsniveau van nieuwe leerkrachten te kunnen garanderen.

De taak van de leerkracht beperkt zich niet tot het garanderen van een goed niveau voor alle leerlingen. Hij of zij moet ook steeds meer in staat zijn om het onderricht

¹ De Stercke, J. et al., Dynamiser l'insertion professionnelle des enseignants débutants du secondaire, Rapport final de recherche, Ministère de l'Enseignement obligatoire de la Communauté française de Belgique, 2010, p. 25.

te differentiëren, ten opzichte van de toenemende diversiteit in de klassen. De vaardigheden van de leerkrachten om het onderwijs te kunnen differentiëren, moeten dus meer worden ontwikkeld.

De erkenning van het vak is onlosmakelijk verbonden met een grondige en veeleisende opleiding voor de toekomstige leerkrachten. Ze moet toegankelijk zijn voor alle kandidaten, maar de verwachtingen moeten hoog zijn, met als waarschijnlijk resultaat de ontmoediging van studenten die niet oprecht gemotiveerd zijn of die niet over de capaciteiten beschikken die vereist zijn om les te geven.

Het valoriseren van het vak van leerkracht moet samengaan met de professionele ontwikkeling (wat de vaardigheden betreft). Om het onderwijs als beroepskeuze interessanter te maken, gaven heel wat landen nieuwe functies en verantwoordelijkheden aan de leerkrachten (die dit ook vragen), die hen aanmoedigen zonder hen uit het klaslokaal te halen.

De ingrediënten voor een aantrekkelijke lerarenloopbaan zijn vrij genoegzaam bekend uit de internationale studies. Loon- en arbeidsvoorwaarden moeten enerzijds de specifieke loopbaan aspiratie van de leraar ondersteunen, maar anderzijds ook dimensies van modern personeelsbeleid inhouden. Voldoende stabiliteit, ondersteuning en perspectief in de beginfase van de loopbaan is een prioriteit in België. Permanente vorming en opleiding zijn aandachtspunten die al tot recente besluitvorming hebben geleid, maar die nog altijd onvoldoende tot het DNA van de loopbaan cultuur in het onderwijs behoren. In die zin is het ook lovenswaardig dat de Vlaamse regering de ervaring opgedaan in andere sectoren wil valoriseren in de loonschaal van wie de overstap naar het onderwijs maakt.

Daarnaast is het ook zinvol leraren te belonen voor verdienste. Excellentie wordt altijd eerst en vooral binnen individuele scholen bereikt of gefnuikt. Daarvoor is belangrijk dat directies een managementrol kunnen spelen. Zeker in een realiteit van grote diversiteit tussen scholen en scholenpopulaties, is bijvoorbeeld het gebruiken van technieken van prestatiegericht personeelsbeleid nuttig om de juiste leraren op de juiste plaats te krijgen, en om de leraren te belonen die bijzondere inspanningen of resultaten bereiken. Voor dit alles is een goede taakverdeling tussen overheid en school belangrijk. Er is een graad van autonomie, responsabilisering en decentralisatie nodig opdat scholen in staat zouden zijn leraren op gepaste wijze aan te werven, te belonen en te motiveren. Ook dat is overigens een onderdeel van het fameuze Finse succes.

Voorstel 2: Meer ambitie voor moeilijke scholen

Ook al hebben de opeenvolgende decreten rond 'inschrijvingen' en de 'sociale mix' getracht er iets aan te doen, de segregatie in scholen blijft hoog. Er zijn nog steeds 'probleemscholen' waar een hogere inzet en meer aandacht van de leerkrachten vereist is. Het is noodzakelijk om voor deze scholen leerkrachten uit te zoeken, te motiveren en te behouden die ervaring hebben met en voorbereid zijn op deze context. De regering kan dit faciliteren via de regelgeving en de financiering, naast het identificeren van de doelstellingen en het belonen van de resultaten. Het is aan de schooldirecties om dit op maat van de school in te vullen.

Ondanks alle inspanningen blijven we voor een zeer paradoxale situatie staan: scholen met leerlingenpopulaties die een grotere lerareninzet vergen, hebben vaak een meer problematische lerarenbezetting. Voor het Vlaamse onderwijs is het bijzonder problematisch in Brussel. 42 procent van de leerkrachten die in Brussel begint, wil binnen een termijn van vijf jaar niet langer in Brussel lesgeven; 18 procent stopt en 24 procent blijft lesgeven, maar dan wel buiten Brussel. De uitstroom in Brussel bedraagt voor het kleuteronderwijs ongeveer 35 procent, voor het lager onderwijs ongeveer 42 procent en voor het secundair onderwijs ongeveer 48 procent.

Er bestaat geen toverstaf om deze probleemsituatie te doorbreken. Er moet een strategie komen die begint aan de basis: bijvoorbeeld bij de inburgering, taalonderricht, rol van de ouders, begin van de kleuterschool, en zo meer. We leven in een land met grote grondwettelijke vrijheden, inclusief die van onderwijs, huisvesting en arbeid. Daardoor zullen scholen altijd een demografische en sociologische profilering uitstralen en zullen leraren altijd "met de voeten stemmen" richting interessante scholen. We moeten er vooral voor zorgen dat, zowel in de regelgeving als in de financiering, alles wordt gedaan opdat goede leerkrachten met goede ondersteuning naar moeilijke scholen zouden komen.

Als we het verschil in prestaties tussen scholen willen opvangen, dan moeten we ervoor zorgen dat we in de instellingen die socio-economisch benadeeld zijn minstens evenveel gekwalificeerd personeel hebben dan elders. Het volstaat niet om beginnende

leerkrachten te motiveren om in deze scholen te blijven werken na hun eerste jaren ervaring. Er moeten ook gekwalificeerde, ervaren leerkrachten worden aangetrokken naar deze scholen.

Zolang er 'gettoscholen' bestaan, moeten we de moeilijkheid toegeven van deze werkcontext en de zware pedagogische uitdaging voor de leerkrachten die er werken. Een specifieke opleiding en omkadering, door leerkrachten die hun sporen reeds verdiend hebben in deze instellingen, lijken onmisbaar, vooral voor de universitair gediplomeerden die weinig praktijkervaring hebben. De invoering van een premie voor deze zwaardere belasting (of extra moeilijkheid), die kan worden geput uit het extra aantal lesperiodes/leerkrachten die worden toegekend aan het gedifferentieerd onderwijs, is een mogelijkheid.

Er bestaat geen instant-oplossing en ook geen standaardoplossing voor wat een diepe maatschappelijke realiteit is: de school is geen oplosmiddel voor alle maatschappelijke verschillen en problemen. Elke oplossing zal ook lokaal en bottom-up zijn, beantwoordend aan de specifieke noden van elke realiteit. De eerste taak van de overheid is daarvoor het kader en de middelen vrij te maken. De taak van de schooldirecties is die regels en middelen aanwenden op een wijze die resultaten boekt. De tweede taak van de overheid is daarvoor doelstellingen vooropstellen en de resultaten meten en belonen. Zo kunnen er positieve spiralen ontstaan die geleidelijk een tegengewicht kunnen bieden en die, samen met andere beleidsniveaus, een steentje kunnen bijdragen tot het verbeteren van wat een globaal maatschappelijk probleem is en blijft.

Voorstel 3: Van schooluitval naar persoonlijke vooruitgang en economische deelname

De schooluitval staat in het middelpunt van de belangstelling. We herinneren eraan dat het belangrijk is dit probleem bottom-up aan te pakken: wanneer de leerling op de school begint en wanneer de leerling op school zit. Aandacht voor de vooruitgang van elke leerling en een vergelijking van de prestaties tussen de scholen kan het risico verminderen van een 'intellectuele uitval' die de schooluitval bevordert: preventie. We moeten ook verder kijken dan het tweeledige onderscheid tussen gediplomeerd en niet-gediplomeerd: we moeten de rol van de school als trampoline naar de deelname van de persoon aan het economisch leven van ons land opnieuw valoriseren. Zo kunnen we niet enkel de schooluitval beperken, maar de gevolgen ervan herdefiniëren en beperken. Men kan opgeleid zijn zonder gediplomeerd te zijn: door de brug tussen de school en de arbeidsmarkt meer te benutten, kan de schooluitval worden vermeden en kan er tegelijkertijd een antwoord worden geboden op het gebrek aan inzetbaar talent in bepaalde sectoren in onze economie.

Het percentage van de schooluitval is gedaald van 18,1% (van de bevolking binnen de leeftijdsgroep 18-24 jaar) in 1992 tot 14,1% in 2002, en vervolgens tot 12% in 2012. Maar de stadscentra blijven een grote uitdaging. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft een schooluitvalpercentage van 20,1% (Eurostat 2013). Vlaanderen heeft het minst hoge percentage, maar heeft een zeer heterogeen profiel, met heel verschillende uitvalniveaus, zelfs als we enkel de grote Vlaamse steden onderling in beschouwing nemen. In 2010 had Antwerpen het hoogste schooluitvalpercentage met 28%, terwijl Roeselare het laagst scoorde met 11%².

Wij denken dat een verbetering van de methodes en praktijken de enige garantie is voor een duurzame vermindering van de schooluitval. Om de praktijken te kunnen verbeteren, moeten de scholen hun capaciteiten kennen om hun leerlingen binnen het schoolmilieu te kunnen houden en om hen op een ononderbroken manier te kunnen opleiden. Een vergelijking van de academische prestaties tussen scholen is geen toverformule³. Een klasment van de onderwijsinstellingen zal niet alles oplossen, maar we verdedigen wel de verantwoordelijkheid van de inrichtende machten voor de verbetering van de pedagogische praktijken binnen de instellingen die ze inrichten.

² Van Landeghem, G. et al., Vroege schoolverlaters in Vlaanderen in 2010. Indeling volgens locatie, opleidingsniveau van de moeder en moedertaal, Steunpunt SSL, Leuven, 2013

³ Ce qui est déjà garanti par le décret du 27 mars 2002 relatif au pilotage du système éducatif, art. 3.

In dit opzicht zou het veel nuttiger zijn om de vooruitgang van de leerlingen binnen elke school objectief te meten. Dit zou toelaten om de toegevoegde waarde van een school te kunnen identificeren (welke vaardigheden heeft de leerling verworven tussen zijn start op de school en het verlaten van de school alsook de goede praktijken van de leerkrachten).

Het fenomeen van de schooluitval kan aldus genuanceerd worden en niet meer terug gebracht worden tot het binaire onderscheid tussen diploma of geen diploma. Dat zal ons ook toelaten om meer inzicht te verwerven in de verschillen tussen scholen, en tussen leerlingen binnen dezelfde scholen. Het geeft een andere pedagogische kijk op dezelfde problematiek. Een diploma afleveren is niet noodzakelijk of niet altijd het kenmerk van een goede school.

Bovendien is het “essentieel dat het beroepsonderwijs in de hogere cyclus van het secundair verder wordt ontwikkeld en versterkt, zodat het kan (blijven) werken als een efficiënt “vangnet” tegen schooluitval.” Er is uiteraard een sterk negatief effect op het niveau van vroegtijdige schoolverlating als de kwalificaties bieden een effectieve bescherming tegen werkloosheid⁴. Het onderwijs kan op zichzelf geen diep-maatschappelijke en sociologische problemen remediëren, en het middelbaar onderwijs kan op zichzelf geen schoolachterstand remediëren die vaak al vanaf de eerste schooldag is opgebouwd.

Een grotere aandacht voor persoonlijke progressie is daarom een stap in de juiste richting en zal ook preventief de ‘intellectuele’ schooluitval van probleemleerlingen verminderen. Maar hij moet tevens worden opgevangen in doorstroommogelijkheden binnen de scholen en uit de scholen. Het is belangrijk ons grondig te bezinnen over de rol van de school als springplank naar participatie in het economische leven. Indien we minder de focus leggen op diploma en meer de focus op kennis en kunde, en op mechanismen die toelaten om die vanuit de school in het economische en maatschappelijke leven te gebruiken, kunnen we veel effecten van schooluitval bestrijden zonder noodzakelijkerwijs de absolute aflevering van diploma's te moeten organiseren.

Uiteindelijk dwingt de problematiek van de schooluitval ons dus tot een grondige bezinning over de rol van het onderwijs en van scholen zelf en over de brug tussen de

4 Lavrijsen, J., Nicaise, I., Parental background and early school leaving, The impact of the educational and socio-economic context, Studie- en schoolloopbanen, 2013

school en de arbeidsmarkt. Scholen kunnen ook vormen zonder diploma, zolang ze de leerling maar met de nodige bagage naar de ladder van de loopbaan kunnen brengen. Die dimensies van het probleem zijn te lang onderbelicht gebleven. Door ze in beeld te brengen, kan het probleem van de schooluitval een deel van de oplossing zijn voor een ander probleem: het verbeteren van de brug tussen de school en de arbeidsmarkt. Uiteraard heeft die brug twee kanten. Er zal ook aan de kant van de arbeidsmarkt, met name in het beleid van aanwerving en selectie, aandacht moeten besteed worden.

Het fenomeen van de knelpuntberoepen is welgekend, net als de vaststelling dat heel wat werkgevers in technische sectoren zelf grote opleidingsinspanningen moeten doen bij de aanwerving van nieuwe arbeidskrachten. Door strategisch de brugfunctie tussen school en werkvloer te verbeteren zal men tevens een weg aanbieden die zal renderen voor het verminderen van de schooluitval, doordat dezelfde groep leerlingen goede en nuttige alternatieven voor de formele schoolopleiding kan worden geboden: een grote win-win.

Voorstel 4: Samenwerkingen ontwikkelen en de ouders betrekken

Er moet een betere communicatie worden ontwikkeld tussen de spelers van schoolse betrokkenheid en succes. Voor een betere integratie van wie nieuw is op school moet er een coördinatie komen tussen de school en de opvangdiensten voor buitenlanders. Bovenal moet er alles aan gedaan worden opdat de ouders voor elk kind de rol zouden kunnen spelen en de verantwoordelijkheid zouden kunnen nemen die van nature bij het ouderschap hoort. Scholen kunnen de ouders niet vervangen, maar ze moeten ze wel betrekken.

Nauw samenwerken met de buitenschoolse spelers (het gezin van de leerling, opvang- en integratiediensten van nieuwkomers, onthaalverenigingen voor schoolverlaters) is een praktijk die niet zo ruim verspreid is onder de scholen. Het is nochtans een middel om het nastreven van de opdrachten van de school te bevorderen.

De school op zich is vaak de landingsplaats van extra-schoolse problemen, die zich dan vertalen in schoolachterstand die de eerdere problemen nog versterken. Terwijl het belangrijk en noodzakelijk is de werking en middelen van de scholen daarop af te stemmen, is het daarvoor evenzeer noodzakelijk om over de schoolmuren heen naar de grondoorzaken te werken. Gegeven de zeer grote demografische en sociologische diversiteit is de koppeling tussen en ouders of gezinnen aan de ene kant, en scholen aan de andere kant, belangrijker dan ooit tevoren.

De school moet de schoolmuren afbouwen. Iedereen weet hoe belangrijk de thuisomgeving en de ouders zijn voor het schoolse succes van de kinderen. De ondersteunende en disciplinerende rol die de ouders traditioneel in België spelen is heel wat minder evident in veel gezinnen met migratieachtergrond of in gevallen van problematische gezinssituatie. Het kan niet de taak van de leraren en directies zijn om de rol van ouders over te nemen. Maar het is wel de taak om de ouders proactief te betrekken, ook met de hulp van tussenliggende organisaties en diensten. Het is daarbij zeer belangrijk om vroeg te beginnen: veel kinderen met een gezinsproblematiek beginnen met achterstand aan de school nog vorens ze het schoolplein zijn opgestapt, om die achterstand vervolgens nooit meer in te halen. Het is aan de overheid om hier

stimulerend, faciliterend en responsabiliserend op te treden: een kader, middelen, maar ook een cultuur van transparantie en resultatenbeoordeling.

Een samenwerking met initiatieven voor ondersteuning en begeleiding zou toelaten om:

- een communicatieprogramma op te stellen dat lessen zou kunnen trekken uit vroegere ervaringen (uitwisseling van goede en slechte praktijken);
- het profiel te bepalen van jongeren die hun plaats niet vinden in deze projecten;
- te genieten van een bijzondere manier om contact te leggen met deze jongeren;
- in overleg met de vzw's, een strategie uit te werken om de jongeren te bereiken die tot hiertoe geen hulp krijgen.

Voorstel 5: Kwaliteit opnieuw centraal plaatsen binnen de opdracht van het hoger onderwijs

Het aantrekken van de studenten en de bureaucrativering van het hoger onderwijs domineren. De race om de meeste publicaties weegt op de professoren, met als risico een daling van de kwaliteit van het onderzoek. Cursusverantwoordelijken en professoren worden instrumenten voor het genereren en beheren van het budget. Het niveau van de studenten is voor een deel problematisch en de kwaliteit van de afgeleverde diploma's staat onder druk. Wij stellen dus voor om de kwaliteit te herstellen: op vlak van de financiering van de instellingen, de verantwoordelijkheden van professoren en de toegang en het parcours van de studenten. Het is niet onmogelijk om kwantiteit te verzoenen met kwaliteit, maar deze laatste is het slachtoffer geworden van het eerste.

Het hoger onderwijs⁵ is de afgelopen jaren door grote veranderingen en massificatie gegaan. De belangrijkste vaststelling van de bevraging van de rechtstreekse ervaringsdeskundigen die de professoren en docenten zijn, is een heel grote graad van eensgezindheid. In onderwijs, onderzoek, projecten en doctoraten is de slinger te veel richting kwantiteit doorgeslagen, ten koste van de intrinsieke kwaliteit die het vrij academisch werk traditioneel kenmerkt. Daarover hebben politieke overheden en universitaire besturen een saus van standaardisering, nivellering en bureaucrativering gegoten, waarin het academisch personeel meer en meer degradeert tot een instrument voor massaproductie van diploma's en onderzoek. De ruimte voor fundamenteel en vernieuwend werk is verminderd. Het niveau van de studenten is voor een deel problematisch en de kwaliteit van de afgeleverde diploma's staat onder druk.

⁵ M. De Vos, Hoger onderwijs in tijden van massificatie: meer kwaliteit, minder kwantiteit is nodig, Itinera Institute Analyse 2013/15; R. Verheyen, Quo vadis hoger onderwijs Vlaanderen ? Zijn er grenzen aan de groei en wat met de kwaliteit van het hoger onderwijs?, Itinera Institute Analyse 2013.

Er moet, zowel op breed politiek niveau als op het bestuursniveau van universiteiten, faculteiten en hogescholen, fundamenteel worden nagedacht over structurele maatregelen die, zonder de waardevolle democratisering van het hoger onderwijs ter discussie te stellen, opnieuw de kwaliteit centraal stellen in de missie van de universiteiten. Het is daarbij essentieel dat meer dan vroeger ruimte wordt gelaten voor de individuele en persoonlijke expressie die altijd de grondslag en de grote waarde van de academische biotoop is geweest en die nu al te veel bedolven wordt onder uniforme en gebureaucratiseerde normen en regels. De toekomst van het academische beroep staat op het spel.

De volgende aanbevelingen kunnen daartoe bijdragen:

- Academisch personeel beoordelen op meerdere dimensies, waarbij onderwijskwaliteit, onderzoeksoriginaliteit, internationale profilering en maatschappelijk engagement een groter gewicht krijgen. Niet zozeer het meten en rangschikken van publicaties is het probleem: er moeten nu eenmaal maatstaven zijn. Het probleem is vooral het herleiden van wetenschappelijke waarde tot die maatstaven, waardoor de universiteit niet langer intellectuele en maatschappelijke diversiteit promoot.
- De nadruk op de in- en uitstroom van studenten, doctoraten, publicaties moet genuanceerd worden. Kwaliteit van onderwijs en onderzoek moet meer centraal staan en gevaloriseerd worden. Het financieringsmodel dat nu te veel op kwantiteit is gericht, moet kwaliteit meer integreren.
- De overheid moet meer aandacht besteden aan regelmatig, onafhankelijk en neutraal onderzoek naar de mogelijke effecten van het financieringskader van het universitair onderwijs en over de maatschappelijke en economische waarde van het verrichte onderzoek en het geleverde onderwijs. Meten is weten.
- Doorgedreven democratisering van het onderwijs stimuleert de te hoge instroom van minder goede en minder gemotiveerde studenten in het hoger onderwijs. Selectie aan de poort moet ervoor zorgen dat meer rekening wordt gehouden met de vaardigheden, interesses en motivatie van de studenten bij de keuze en aanvang van alle hogeschool en universitaire opleidingen.
- Indien de overheid niet over voldoende middelen beschikt, kan overwogen worden

het inschrijvingsgeld voor de studenten te verhogen, mits het mechanisme geen drempel voor de toegang tot universitair onderwijs schept (bvb. het verhogen van de inschrijvingsgelden, gecombineerd met een sociaal leenstelsel, of geleidelijke terugbetaling na afstuderen en het vinden van werk).